

Б. Қорғанбеков^{1*}, Д. Қожабаева², З. Қашқынбаева³

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

²Инновация және технология университеті, Алматы, Қазақстан

³Ө.А. Байқоңыров атындағы Жезқазған университеті

E-mail: ¹bolat64@mail.ru, ²dinara.kz.81@mail.ru, ³zamza64@gmail.com

ORCID: ¹0000-0001-7291-9858, ²0009-0000-0384-2690, ³0000-0003-4202-7394

Ә. Ыбырайымұлының «Ұяластар» романындағы Желтоқсан шындығын игерудегі жазушы шеберлігі және басты бейнелеу компоненттері

Аңдатпа. Қазіргі қазақ прозасында Желтоқсан оқиғасының көркемдік тұрғыдан игерілуі тарихи шындықты жаңаша пайымдау, оның жеке адам мен ұлттық санаға әсерін бейнелеумен сабақтасып жатыр. Алайда Желтоқсан тақырыбындағы прозалық шығармалардың идеялық-көркемдік ізденістері мен тарихи оқиғаны адам тағдыры арқылы беру ерекшеліктері әдебиеттануда толық әрі жүйелі зерттелген жоқ. Осы тұрғыдан Әділбек Ыбырайымұлының «Ұяластар» романының көркемдік әлемін Желтоқсан тақырыбының қазақ прозасындағы даму арнасымен сабақтастықта қарастыру зерттеудің өзектілігін айқындайды. Зерттеудің мақсаты – «Ұяластар» романындағы Желтоқсан оқиғасының көркем интерпретациясын талдау арқылы шығарманың қазіргі қазақ прозасындағы идеялық-көркемдік ерекшелігін айқындау. Осы мақсатқа сәйкес тарихи шындық пен көркемдік шешім арақатынасы, Желтоқсан оқиғасының кейіпкерлер тағдыры мен психологиясы арқылы бейнеленуі және романның әлеуметтік-психологиялық сипаты сараланады. Сонымен қатар шығарманың Желтоқсан тақырыбындағы қазақ прозасымен көркемдік сабақтастығы анықталады. Зерттеуде әлеуметтік-тарихи, мәдени-генетикалық, психоаналитикалық, құрылымдық-семантикалық әдістер қолданылды. Бұл әдістер романды Желтоқсан тақырыбындағы шығармалармен сабақтастықта қарастыруға, оның идеялық-көркемдік құрылымын және тарихи-әлеуметтік өзгерістердің кейіпкерлердің ішкі әлеміне ықпалын анықтауға мүмкіндік берді. Зерттеу нәтижесінде «Ұяластар» романында Желтоқсан оқиғасы дербес тарихи эпизод ретінде ғана емес, кейіпкерлердің кейінгі өміріне ықпал еткен әлеуметтік-психологиялық фактор ретінде көрініс табатыны анықталды. Жазушы тарихи кезең шындығын адам тағдырымен сабақтастырып, тұрмыс тауқыметі, әлеуметтік тұрақсыздық, бюрократия мен жауапсыздық тәрізді қоғамдық құбылыстардың жеке тұлға психологиясына әсерін көркем бейнелейді. Желтоқсан оқиғасы мен өтпелі кезең шындығының кейіпкерлердің ішкі әлемі арқылы тұтастырылуы романның әлеуметтік-психологиялық сипатын тереңдетеді. Жұмыстың ғылыми маңызы «Ұяластар» романының Желтоқсан тақырыбындағы қазақ прозасының даму арнасындағы орнын айқындап, тарихи оқиғаның жеке адам тағдыры және ұлттық сана мәселесімен сабақтастырыла бейнелену ерекшелігін көрсетуімен сипатталады. Зерттеу нәтижелерін қазіргі қазақ прозасын оқытуда, жоғары оқу орындарындағы әдебиет курстары мен арнаулы сабақтарда пайдалануға болады.

Кілт сөздер: Әділбек Ыбырайымұлы, қазіргі қазақ романы, Желтоқсан тақырыбы, тарихи шындық, психологизм, әлеуметтік-психологиялық роман.

*** Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Б. Қорғанбеков, Д. Қожабаева, З. Қашқынбаева. Ә. Ыбырайымұлының «Ұяластар» романындағы Желтоқсан шындығын игерудегі жазушы шеберлігі және басты бейнелеу компоненттері // "Керуен". - 2026. №3, (92-том). - Б. 126-141. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2026.3-08>.

B. Korganbekov^{1*}, D. Kozhabayeva², Z. Kashkynbayeva³

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

²University of Innovation and Technology, Almaty, Kazakhstan

³O.A. Baikonurov Zhezkazgan University, Zhezkazgan, Kazakhstan

E-mail: ¹bolat64@mail.ru, ²dinara.kz.81@mail.ru, ³zamza64@gmail.com

ORCID: ¹0000-0001-7291-9858, ²0009-0000-0384-2690, ³0000-0003-4202-7394

The writer's craft and key components of artistic representation in portraying the December events in A. Ybyraimuly's novel "Uyalastar"

Abstract. In contemporary Kazakh prose, the literary representation of the December events of 1986 is associated with a new interpretation of historical reality and the depiction of their impact on individual destinies and national consciousness. However, the ideological and artistic explorations of prose works devoted to the Zheltoksan theme, as well as the ways in which this historical event is represented through individual human destinies, have not yet received comprehensive and systematic scholarly attention. In this context, the relevance of the study lies in the need to examine the artistic world of Adilbek Ybyraimuly's novel "Uyalastar" in relation to the development of the Zheltoksan theme in Kazakh prose. The purpose of the study is to identify the ideological and artistic distinctiveness of the novel within contemporary Kazakh prose by analysing the literary interpretation of the December events in "Uyalastar". In accordance with this purpose, the study examines the relationship between historical truth and artistic representation, the depiction of the December events through the destinies and psychology of the characters, and the socio-psychological nature of the novel. In addition, the artistic continuity between the novel and other works of Kazakh prose devoted to the Zheltoksan theme is determined. The socio-historical, cultural-genetic, psychoanalytic and structural-semantic methods were used in the study. These methods make it possible to examine the novel in the context of works dealing with Zheltoksan, to identify the features of its ideological and artistic structure, and to reveal the impact of historical and social changes on the characters' inner world. The study establishes that the December events in "Uyalastar" are represented not merely as an isolated historical episode but as a socio-psychological factor that influences the subsequent lives of the characters. The author reveals historical reality through individual destinies, artistically depicting the effects of such social phenomena as everyday hardships, social instability, bureaucracy, and irresponsibility on individual psychology. The interconnection between the December events, the realities of the transitional period, and the characters' inner world deepens the socio-psychological dimension of the novel. The scholarly significance of the study lies in determining the place of "Uyalastar" in the development of Kazakh prose on the Zheltoksan theme and in identifying the distinctive features of the literary interpretation of the historical event in relation to individual destiny and national consciousness. The findings of the study can be used in the teaching of contemporary Kazakh prose, as well as in literary studies courses and specialised courses at higher education institutions.

Keywords: Adilbek Ybyraimuly, contemporary Kazakh novel, Zheltoksan theme, historical truth, psychology, socio-psychological novel.

Б. Корганбеков^{1*}, Д. Кожабаяева², З. Кашкынбаева³

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилёва, Астана, Казахстан

²Университет инноваций и технологий, Алматы, Казахстан

³Жезказганский университет имени О.А. Байконурова, Жезказган, Казахстан

E-mail: ¹bolat64@mail.ru, ²dinara.kz.81@mail.ru, ³zamza64@gmail.com

ORCID: ¹0000-0001-7291-9858, ²0009-0000-0384-2690, ³0000-0003-4202-7394

Писательское мастерство и основные изобразительные компоненты в художественном осмыслении декабрьских событий в романе А. Ибраимулы «Уяластар»

Аннотация. В современной казахской прозе художественное осмысление Декабрьских событий 1986 года связано с новым прочтением исторической действительности и раскрытием глубины

их влияния на судьбу отдельной личности и в целом на национальное сознание. Однако идейно-художественные поиски прозаических произведений, посвященных теме Желтоксана, а также особенности изображения исторического события через судьбу человека до настоящего времени не получили всестороннего и системного изучения в литературоведении. В этом контексте актуальность исследования определяется необходимостью рассмотрения художественного мира романа Адилбека Ыбырайымулы «Уяластар» в связи с развитием темы Желтоксана в казахской прозе. Цель исследования – выявить идейно-художественное своеобразие произведения в современной казахской прозе посредством анализа художественной интерпретации декабрьских событий в романе «Уяластар». В соответствии с поставленной целью рассматриваются соотношение исторической правды и художественного решения, особенности изображения декабрьских событий через судьбы и психологию героев, а также социально-психологический характер романа. Кроме того, определяется художественная преемственность произведения с казахской прозой, посвященной теме Желтоксана. В исследовании использовались социально-исторические, культурно-генетические, психоаналитические и структурно-семантические методы. Использование данных методов позволило рассмотреть роман в контексте произведений о Желтоксане, выявить особенности его идейно-художественной структуры и влияние историко-социальных изменений на внутренний мир персонажей. В результате исследования установлено, что декабрьские события в романе «Единоутробные» представлены не только как отдельный исторический эпизод, но и как социально-психологический фактор, оказавший влияние на дальнейшую жизнь героев. Автор раскрывает историческую действительность через человеческие судьбы, художественно показывая воздействие таких общественных явлений, как бытовые трудности, социальная нестабильность, бюрократия и безответственность, на психологию личности. Взаимосвязь декабрьских событий и реалий переходного периода с внутренним миром персонажей углубляет социально-психологическое содержание романа. Научная значимость работы заключается в определении места романа «Уяластар» в развитии казахской прозы о Желтоксане и выявлении особенностей художественного осмысления исторического события во взаимосвязи с судьбой личности и проблемой национального сознания. Результаты исследования могут быть использованы при изучении современной казахской прозы, а также в литературоведческих курсах и специальных дисциплинах высших учебных заведений.

Ключевые слова: Адилбек Ыбырайымулы, современный казахский роман, тема Желтоксана, историческая правда, психологизм, социально-психологический роман.

1. Кіріспе

Қазіргі әдебиеттану ғылымында көркем шығарманы тарихи-әлеуметтік мәнмәтінмен байланыста қарастыру маңызды әдіснамалық ұстанымдардың бірі саналады. Әдебиет қоғамдық өмірдің рухани көрінісі ретінде белгілі бір дәуірдің дүниетанымын, әлеуметтік ахуалын және тарихи тәжірибесін бейнелейді. Осы тұрғыдан ірі тарихи оқиғалар мен қоғамдық өзгерістер көркем әдебиетте деректік сипатта ғана емес, адамның ішкі әлемі мен рухани күйзелісі арқылы көркем пайымдалады. Әсіресе қоғамның өтпелі кезеңдерінде туындаған әлеуметтік қайшылықтар, рухани дағдарыс пен құндылықтар жүйесіндегі өзгерістер әдебиетте жаңа тақырыптар мен көркемдік ізденістердің қалыптасуына негіз болады.

XX ғасырдың соңындағы Желтоқсан оқиғасы – Қазақстан тарихындағы осындай бетбұрысты кезеңдердің бірі. Желтоқсан кеңестік жүйенің саяси шектеулеріне қарсы шыққан қазақ жастарының азаматтық ерік-жігерін танытып қана қоймай, ұлттық сананың жаңғыруына ықпал еткен маңызды әлеуметтік-саяси оқиға ретінде бағаланады. Сондықтан бұл тақырып оқиғаның ізі суымай жатып-ақ қазақ әдебиетіндегі көркем пайымдаудың маңызды нысанына айналды. Қаламгерлер аталған тарихи кезеңді саяси оқиға ретінде сипаттаумен шектелмей, оның адам тағдырына, ұрпақтар психологиясына және қоғамдық санаға тигізген әсерін көркем бейнелеуге ұмтылды.

Желтоқсан көтерілісінің 10 жылдығына арналған «Тәуелсіз Қазақстан: 1986 жылдың желтоқсаны: 1986 ж.», 20 жылдығына арналған «Тәуелсіз Қазақстан және XX ғасырдағы азаттық күрестер сабақтастығы», «Қазақстандағы демократиялық қозғалыс: оның басталуы мен дамуы және болашағы»; 30 жылдығына арналған «Қазақстандағы Желтоқсан (1986) көтерілісінің тарихи және халықаралық маңызы» тақырыбындағы конференциялар өтті. Ол жиындарда оқиғаның тарихи, әлеуметтік, саяси маңызы зерделенген. 2021 жылғы 35 жылдыққа арналған «Желтоқсан оқиғасы көркем өнерде» конференцияда оқиғаның әр түрлі өнер салаларындағы көркемдік шешім табу жайы жан-жақты сөз болған.

Желтоқсан оқиғасын тақырып еткен көркем шығармаларды қарастырған зерттеулердің қатарында ф.ғ.д, Г. Орданың «Желтоқсан оқиғасы қазақ лирикасында» (Орда, 2012), «Желтоқсан шындығы әдебиетте» деген еңбектерін атауға болады (Орда, 2011). Сондай-ақ М. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты ғалымдарының құрастыруымен шыққан «XXI ғасырдағы қазақ әдебиеті 2001-2011» атты ұжымдық монографияда «Тәуелсіздік дәуір әдебиетіндегі Желтоқсан тақырыбы» деген тарауын да атап өтуге болады (2011). М. Есжанованың «Желтоқсан оқиғасының қазақ әдебиетіндегі көрінісі» (Есжанова, 2013), А. Қожагелдінің «Қазақ әдебиетіндегі Желтоқсан» (Қожагелді, 2023) деген тақырыптағы магистрлік жұмыстарын да назарға алдық. Аталған зерттеулерде айтулы оқиғаның әдеби туындылардағы бейнелену ерекшелігі мен танымдық қызметі жан-жақты талданғанымен, оларда «Ұяластар» романы қарастырылмаған. Дегенмен бұл зерттеулердің кейбір әдіснамалық тұстарын жұмыс барысында ескере отырдық.

Желтоқсан тақырыбы қазіргі қазақ прозасында әр түрлі жанрлық және көркемдік тәсілдер арқылы шығарма әлеміне айналдырылды. Асқар Алтайдың «Прописка» әңгімесінде (Алтай, 2007:10-11) бас кейіпкер Архаттың кейінгі тағдыры арқылы кеңестік жүйедегі әлеуметтік қысым мен бюрократиялық кедергілер басты тақырып жүйесін құраса, «Сібір офицерінде» (Алтай, 2004:8-9) Желтоқсан оқиғасының оған куә болған адамның сана-сезіміне түсірген салмағы психологиялық тұрғыдан ашылады. Жүсіпбек Қорғасбектің «Желтоқсан» әңгімесінде (Қорғасбек, 2023) қала сыртына апарып көмілген жастардың арасынан аман қалған екі қыздың қасіретті тағдыры өзек болады. Осы шығармалар Желтоқсан оқиғасының қазақ прозасында тарихи дерек деңгейінде қалмай, жеке тұлғаның тағдыры мен психологиялық күйзелісі арқылы көркем пайымдала бастағанын көрсетеді.

Әділбек Ыбырайымұлының «Ұяластар» романы осы көркемдік арнаны роман жанрының ауқымында жалғастырады. Шығармада Желтоқсан оқиғасының сыртқы хроникасынан гөрі оның кейіпкерлердің кейінгі өміріндегі әлеуметтік-психологиялық салдарына басымдық беріледі. Сонымен бірге тарихи оқиға өтпелі кезеңдегі әлеуметтік тұрақсыздық, тұрмыс тауқыметі, бюрократия, адамаралық қатынастар мен құндылықтар өзгерісімен сабақтастырыла суреттеледі. «Сол кезеңдегі адамдардың шынайы бет-бейнесін, психологиясы мен философиясын жүрек сүзгісінен өткізіп, ұтымды композиция құра отырып, шебер тілмен оқырманға жеткізе білген» (Жұманова, 2005) – деп, романның басты жетістіктерін көрсетіп өткен З.Жұманова өз зерттеуінде кейіпкерлердің сәтті сомдалғанына назар аударған.

Ғалым Р. Әлмұханова жазушының тілдік шеберлігіне тоқталып, шығармадағы кейбір құбылтулар мен айшықтау түрлерін шешендік өнермен, фольклорлық поэтикамен байланысын, дәстүрді пайдалану ерекшеліктерін талдаған (Әлмұханова, 2015). Ал Н. Ақыш өтпелі кезеңнің моральдық қиындықтарын суреттеу арқылы уақыт шындығын дәл көрсете алуымен өзгешеленетін шығарма деп бағалаған (Ақыш, 2012). Желтоқсан тақырыбындағы прозалық шығармалар әдебиеттануда қарастырылғанымен, «Ұяластар» романындағы тарихи оқиға, кейіпкер тағдыры және өтпелі кезең шындығының өзара байланысы арнайы зерттеу нысаны ретінде жан-жақты саралана қойған жоқ. Зерттеудің өзектілігі мен ғылыми қажеттілігі осыдан тұндайды.

Зерттеудің мақсаты – «Ұяластар» романындағы Желтоқсан оқиғасының көркем интерпретациясын талдау арқылы шығарманың қазіргі қазақ прозасындағы идеялық-көркемдік ерекшелігін айқындау. Осы мақсатқа сәйкес тарихи шындық пен көркемдік шешімнің арақатынасы, Желтоқсан оқиғасының кейіпкерлер тағдыры мен психологиясы арқылы бейнеленуі және романның әлеуметтік-психологиялық сипаты сараланады. Сонымен қатар шығарманың Желтоқсан тақырыбындағы қазақ прозасымен көркемдік сабақтастығы анықталады.

Зерттеу жұмысы әдебиеттануда қалыптасқан теориялық-әдіснамалық ұстанымдарға негізделді. Негізгі зерттеу нысаны – Әділбек Ыбырайымұлының «Ұяластар» романы. Зерттеудің теориялық негізін реализм поэтикасы, тарихи және әлеуметтік-психологиялық роман мәселелеріне арналған әдебиеттанушылық еңбектер құрайды.

2. Зерттеу әдістері мен материалдары

2.1 Зерттеу әдістері

Зерттеу барысында әдеби-теориялық және мәтінтанулық талдаулар қолданылды. «Ұяластар» романының құрылымы, кейіпкерлер жүйесі және тарихи оқиғалардың көркем бейнелену ерекшеліктері типологиялық тәсіл арқылы қарастырылды. Сонымен қатар, әлеуметтік-тарихи, мәдени-генетикалық, психоаналитикалық әдістер пайдаланылып, романдағы өтпелі кезең шындығының адам тағдыры мен психологиясы арқылы берілуі сараланды. Талдау барысында көркем мәтіннің композициялық құрылымы, образдар жүйесі және бейнеленген тарихи оқиғаның кейіпкер тағдырына ықпалы құрылымдық-семантикалық әдіс арқылы әдеби-теориялық тұрғыдан бағаланды.

2.2 Зерттеу материалдары

Ә. Ыбырайымұлының «Ұяластар» романы зерттеудің негізгі материалы болып табылады. Аталған романға әдеби-теориялық талдау жасау үшін Жозефин М. Ги, Кэти Конклин және Дженифер Санчез-Дэвис, М. Бахтиннің, Г. Поспеловтың, Б. Успенскийдің, З. Қабдоловтың, Х. Досмұхамедұлының теориялық еңбектері; «Ұяластар» романының зерттелу деңгейін бағамдау үшін Н. Ақыштың, З. Жұманованың, Р. Әлмұқанованың ғылыми мақалалары; Желтоқсан тақырыбындағы қазақ прозасымен көркемдік сабақтастығын айқындау мақсатында Г. Орданың, М. Есжанованың зерттеулері қолданылды.

3. Талқылау

Әдебиет көркемдік қызметімен бірге халық жадын қаттайтын рухани кеңістік ретінде тарихи тәжірибені де бейнелейді. Сондықтан ел тағдырына әсер еткен саяси

өзгерістер мен әлеуметтік сілкіністер қаламгерлер шығармашылығында көрініс тауып отырады. Қоғам өмірінен жазушыны бөліп қарастыру мүмкін емес. Қайткен күнде де ол өз дәуірінің құлақ күйінде өнер көрсетеді. Ұлттық әдебиеттануда да бұл мәселе назардан тыс қалған жоқ. З. Қабдолов қаламгерді күнделікті ел өмірінен ажырата қарастыратын түсініктің «қияс байлауына қосылу қиын» екенін атап көрсетеді (Қабдолов, 1992:27). Бұл пайым әдебиеттің қоғамдық болмыспен байланысын аңғартады. Қаламгер қандай тақырыпқа қалам тартса да, оның шығармашылығында өзі өмір сүрген дәуірдің рухани атмосферасы, әлеуметтік ахуалы мен тарихи тәжірибесі белгілі бір деңгейде көрініс табады.

Тарихи кезең мен роман жанрының байланысын М. Бахтиннің «Роман – жаңа дәуір тудырған әрі сол дәуірмен толық үндестікте тұрған жалғыз жанр» деген тұжырымы да нақтылай түседі (Бахтин, 1975:455). Әлем әдебиетінде бұның мысалдары аз емес. Мәселен, чех жазушысы Милан Кундера «Әзіл» (Milan Kundera, 1967) романында студент тағдыры арқылы еркін ой мен саяси қысым арасындағы қайшылықты тоталитарлық жүйе жағдайында өте сәтті көрсетеді. Сол сияқты кеңестік қоғамдағы саяси қуғын-сүргін мен жастар тағдыры Анатолий Рыбаковтың «Арбат балалары» (Рыбаков, 1998) романында кең түрде бейнеленген. Ал Қытайдағы мәдени революция кезеңіндегі қоғамдық күйзеліс пен ұрпақ тағдыры Юн Чжанның «Жабайы аққулар» (Yung Chan, 2008) атты туындысында көрініс табады. Бұл шығармалардың бәрінде тарихи сілкіністер жеке адамдардың өмір жолы арқылы ашылып, саяси оқиғалардың адам санасына, моральдық ұстанымдарына және дүниетанымына тигізген ықпалы терең көрсетіледі. Демек «Әдебиет жеке өсу үшін маңызды білім алу арқылы жаңа ойлау процестерін тудырып, қолданыстағы идеологияларды өзгерте алады» (Somani, 2021).

Қазақстан тарихындағы Желтоқсан оқиғасы қоғамдық-саяси құбылыс ғана емес, ұлттық сананың серпілісін білдірген тарихи кезең ретінде бағаланады. Х.Досмұхамедұлының «Халықтың құлқы, мінезі, ойы заманындағы әдебиетінен білінеді» деген пікірі (Досмұхамедұлы, 2012:25) тарихи кезең мен көркем шығарма арасындағы осы сабақтастықты түсіндіруге мүмкіндік береді. Желтоқсан тақырыбындағы прозалық туындыларда да тарихи трагедия жеке тұлғалардың өмір жолы арқылы ашылып, қоғамдық өзгерістердің ішкі драмасы алдыңғы қатарға шығады.

Н. Худайбергенов «Тәуелсіздік дәуіріндегі қазақ әдебиеті тақырыптық-идеялық тұрғыдан ғана емес, формалық-стильдік тұрғыдан да түрлене түскен, әртүрлі әдеби әдіс-тәсілдердің мейлінше көп қолданылған кезеңі болуымен ерекшеленеді. Әсіресе, проза жанры қазақ ұлтының тарихындағы ақтаңдақтар мен қазіргі қоғамның күрделі проблемаларын тереңірек танытуда маңызды рөл ойнайды» дейді. (Худайбергенов, 2024:5). Проза жанрындағы осындай көркем ізденістердің бірі – жазушы Әділбек Ыбырайымұлының «Ұяластар» романы. Бұл шығарма Желтоқсан тақырыбын игеруге бағытталған туындылардың қатарында тұрғанымен, өзінің көркемдік шешімі мен композициялық құрылымы жағынан әдеттегі дәстүрлі романдардан өзгеше. Автор тарихи оқиғаның сыртқы хроникасын баяндаумен шектелмей, Желтоқсанның адам психологиясына түсірген салмағын, қоғам санасында қалдырған

рухани ізін кейіпкерлер тағдыры арқылы терең ашуға ұмтылады. Осы тұрғыдан алғанда «Ұяластар» романы Желтоқсан тақырыбына барған тың шығармалардың бірі саналады. Бұған дейінгі туындылар көбіне тарихи оқиғаның деректік немесе әлеуметтік қырларын көрсетуге ден қойса, Әділбек Ыбырайымұлы шығармасында Желтоқсан құбылысының ішкі драмасы, ұрпақ санасына әсері және рухани салдары жаңа көркемдік ізденістер арқылы пайымдалады. Сондықтан «Ұяластар» романы Желтоқсан тақырыбының қазақ прозасындағы көркемдік интерпретациясын кеңейткен, тың ізденісімен ерекшеленетін маңызды туындылардың бірі ретінде назар аударуға лайық. Роман тәуелсіздіктің алғашқы жылдарындағы әлеуметтік теңсіздік, тұрмыстық тапшылық, рухани дағдарыс, отбасылық құндылықтардың әлсіреуі сияқты құбылыстарды бір отбасының, бір кейіпкердің тағдыры арқылы жинақтап көрсетеді.

«Ұяластар» романы – жанрлық табиғаты жағынан дәстүрлі тарихи немесе әлеуметтік романдардың қалыптасқан канонына толық бағына қоймаған шығарма. Автор қоғамның бір қатынастан екінші қатынасқа ауысып жатқан өтпелі кезеңнің күрделі тыныс-тіршілігін бейнелей отырып, тарихи оқиғалардың сыртқы хроникасын ғана беруді мақсат етпейді. Керісінше, сол уақыттағы адамдардың ішкі әлемін, психологиялық күйзелісін және дүниетанымдық өзгерістерін көркем игеруге ден қояды.

Шығармада тарихи фактілерді тізбелеп баяндау тәсілі басым емес. Жазушы өзі куә болған заманның әлеуметтік қайшылықтары мен ішкі кереғарлықтарын барынша мол қамтылған көркем жинақтаумен бейнелейді. Осы арқылы қоғамдағы өзгерістердің адамдардың мінез-құлқына, моральдық ұстанымдарына және өмірлік таңдауларына қалай әсер еткенін көрсетуге ұмтылады. Көркем шығармадағы кейіпкер болмысы бірден емес, бірте-бірте ашылады. Оның ашылуына жанама суреттер, оқиғалар көмектеседі. Ойымызға тиянақ болып отырған «Ұяластар» романындағы кейіпкердің көңіл ауанын автор табиғат параллелімен жеткізеді. «Күн бұлыңғыр. Демін ішіне тартқан қара жүрек қатігездің кепсірі сияқты дертіп, көкпеңбек күйі сыздана шытынаған. Әрі көңілді тұтаған сүреңсіздігімен қоймай, соңы буырқанған боранға ұласатындай мүттәйімдік нышан байқатты. Ал жаратқанның жанары көрінбегелі қай заман... Сіреп түскен қар күрткікке айналып, тас түйін бедірейген қалпы мизімейді. Қара жердің бетін сойдақталған әжім тектес ой шұқырын тегістеп, құдды бір жамалы опаланған теледидар жүргізушісіндей даланың өнін жылтыратып жіберген. Әдетте жасанды жылтырақтың суық болатынындай, қылаусыз «әшекей» болмашы жаяу бұрқасынның өзіне шаңыта безерленеді. Тым құрымағанда мардымсыз болса да жылт еткен күн сәулесі білінсеші. Неше күнгі сілбіреген сұрқай дүние еңсені басып, онсыз да этүйірі қашқан өмірді сұрықсыздандыра береді» (Ыбырайымұлы, 2005:5). Роман осылай басталады. Бұл сөйлемдер роман тілінің күрделілігін, алдағы оқиғалардың осы ауа райымен ыңғайлас болатынынан алдын ала сезіндіреді.

Романда әлеуметтік жүк арқалаған типтік бейнелер аз емес. Мәселен, тұрмыстық тоғышарлыққа берілген Сапар, рухани жұтаңдықтың көрінісін танытатын Бәкір, парақор сот төрағасы Нұрлан сияқты кейіпкерлер арқылы жазушы өтпелі кезеңдегі қоғамның әр түрлі моральдық кескінін ашады.

Романдағы кейіпкерлер жүйесінде ерекше назар аудартатын тұлғалардың бірі – Нұрғаным ана образы. Бұл кейіпкер арқылы автор қазақ әйелінің төзімділігі мен аналық мейірімін, ұрпақ тағдырына алаңдаған үлкен жүректі ананың ішкі әлемін терең көрсетеді. Нұрғаным бейнесі өз бойына ұлттық болмысты, дәстүрлі құндылықтарды мол жинақтаған. Жазушы бұл образды әсерлі детальдар арқылы ашып көрсетеді. Мысалы, ананың екі ұлына деген мейірімі мен үміті мына жолдарда анық сезіледі: «Әсіресе, шешелері табалдырықтан аттаған екі ұлының жүзіне базаршылаған адамнан бірдеме дәмәткен баладай жаутаң-жаутаң қарай береді» (Ыбырайымұлы, 2005:42). Немесе «Дудырай қобыраған самай шашын реттеп, орамалын қайта тартты да мұғалімді тыңдаған ұқыпты баладай мұның аузына қарады» (Ыбырайымұлы, 2005:43), – деген суреттеулер ананың қарапайым болмысын, үміт пен алаң аралас көңіл-күйін айқын танытады. Кейіпкердің жан дүниесіндегі уайым мен тағдырға мойынсұнған сабыр мына сөздерден де байқалады: «Е-е, жарықтарым-ай... Кетейі кеткен тірліктің қиюын келтіре алмай жүр екенсіңдер ғой... Енді қайтеміз, маңдайына жазғанынан көреді де соры қайнаған неме соры қайнап...» (Ыбырайымұлы, 2005:60).

Романның жанрлық ерекшелігі оның Желтоқсан оқиғасын бейнелеу тәсілдерінен де байқалады. Автор бұл тарихи кезеңді құрғақ дерек ретінде емес, кейіпкерлер тағдырымен сабақтастыра отырып көрсетеді. Орталық алаңдағы толқу, жастардың қуғынға ұшырауы, қорқыныш пен үміт араласқан психологиялық ахуал – бәрі де көркем детальдар мен әсерлі суреттер арқылы беріледі. Мысалы, қаламгер Желтоқсан күнгі алаң көрінісін былай сипаттайды: «...Аумағы қозы-көш алаңды сыбысндаған сөздей сумандаған майда бұрқасын әредік тұстан ирелендей тіліп өтеді...» (Ыбырайымұлы, 2005:36). Мұндай бейнелі суреттер тарихи сәттің драматизмін күшейтіп, оқырманды оқиға ортасына жетелейді.

Шығармадағы әсерлі эпизодтардың бірі – Жапар мен студент қыз Баршагүл арасындағы диалог. Желтоқсан кезінде қуғыннан қашып, паналаған екі жастың арасындағы аңғал әрі шынайы әңгіме арқылы жазушы сол кезеңдегі жастардың психологиялық күйін, қорқынышы мен үмітін нанымды жеткізеді. Қыздың «Енді менің саған күйеуге тиюім керек, шамасы...» деп аңғалдықпен айтқан сөзі, «Жігіттерге жақындама, екіқабат боп қаласың деп мамам айтқан» деген балаң түсінігі оқырманға сол дәуірдің рухани атмосферасын, жастықтың аңғал сезімін, ұлттық тәрбиенің, әлі де болса, қаймағы бұзылмағанын айқын сезіндіреді.

Романдағы Жапар образы сәтті сомдалған. Бұл кейіпкер арқылы жазушы өтпелі кезеңдегі қазақ жастарының тағдырын, олардың рухани күйзелісі мен азаматтық жауапкершілігін бейнелейді. Жапар – бауырмалдық пен адамгершілікті жоғары қоятын, айналасындағы адамдардың тағдырына бейжай қарай алмайтын тұлға. Ол өз бауырларының тағдыры үшін күресіп, олардың қиындықтарын өз мойнына алуға дайын азамат ретінде көрінеді. Осы арқылы автор қоғамдағы моральдық ахуалды да ашуға тырысады. Ол – әкесі Үкетей мен анасы Нұрдың төрт қыздан кейін тілеп алған ұлы. Алдында төрт әпкесі, соңында үш інісі. Абайша айтсақ, «жалғыздық көрер жері жоқ». Алайда, ұяластары бір рет те оған демеу болған емес, қайта бұл өмір бойы солардың ауыртпалығын арқалаумен өтті. Жапар – өтпелі дәуірдің перзенті. Жазушы оны бірден рухани күйреген адам ретінде емес, біртіндеп, өмір соққылары жиіленген

сайын сыр бере бастаған тұлға ретінде көрсетеді. Жапардың ауруханаға жиі баруы, өзінің денсаулық жағдайына қатысты шарасыздығы, қоғамда өз орнын таба алмауы оның ішкі трагедиясының сырын ашады. Алдымен інісі Жүніс мал ұрлығымен істі болады. Оны үлкен қиындықпен босатып алады. Көп ұзамай екінші інісі Сапар қырғыз келіншекті тонап, Бішкек түрмесіне түседі. Бұл Сапардың алғашқы да, соңғы да бұзақылығы емес болатын. Соңында кенже інісі Жайнақтың басына бұлт үйіріледі. Ол бір төбелеске қатысып жүріп, қосақ арасында кісі өлтіргендердің сыбайласы ретінде қылмысты болады. Жапар соларды құтқару үшін басын тауға да, тасқа да ұрып, жанталасады да жүреді. Мұндай психологиялық детальдар жазушының кейіпкерді ішкі күйзеліс арқылы терең ашуына мүмкіндік береді.

Романның әлеуметтік-психологиялық табиғатын кейіпкер мен ортаның арақатынасы да тереңдете түседі. Г. Пospelов реалистік әдебиетте кейіпкердің ішкі әлемі сыртқы жағдайлармен диалектикалық байланыста бейнеленетініне назар аударады (Пospelов, 1978:99). «Ұяластарда» Жапардың психологиялық күйзелісі де әлеуметтік ортадан оқшау қарастырылмайды. Оның бауырларының тағдыры үшін жауапкершілік арқалауы, тұрмыстық қиындықтармен бетпе-бет келуі, мемлекеттік және қоғамдық ортадағы кедергілерді бастан кешіруі ішкі драмасын біртіндеп тереңдетеді. Сондықтан Жапардың күйзелісін тек жеке психологиялық құбылыс ретінде емес, өтпелі кезеңдегі әлеуметтік жағдаймен байланыста қарастырған жөн.

Романның сюжеттік, композициялық құрылымы басты кейіпкер Жапардың өмірі мен іс-әрекетінің айналасына топтастырылған. Желтоқсан – оның өміріндегі үлкен жара. Ол оқиға үнемі жадында жаңғырып тұрады. Қазақ әдебиетінде Желтоқсан тақырыбы поэзияда жиі көрініс тапқанымен, кең тынысты прозада, әсіресе роман жанрында толыққанды игеріле қойған жоқ. Сол себепті «Ұяластар» бұл тұрғыдан тың тақырыпты игерген шығарма болып көрінеді. Автор оқиғаның жан түршіктірер қақтығыстарын емес, Желтоқсанның ұрпақ жадындағы қалдырған «ізін» көрсетуді жөн санайды. Қоғамдық қатынастар өзгеріп, адамдар арасындағы рухани байланыстар әлсірей бастаған шақта Жапар секілді кейіпкерлер адамдық құндылықтардың соңғы тірегіндей әсер қалдырады.

Адамдық құндылықтың бір көрінісі Жапар қанды алаңнан Баршагүл есімді жас қызды құтқарып алып шығатын тұста да байқалады. Оны өзінің жалдамалы бөлмесіне әкелем деп біраз шырғалаңға тап болады. Артынша, жатақханасына есен-сау жеткізеді. Романдағы Желтоқсан көтерілісіне қатысты негізгі оқиғалар – осы. Жоғарыда айтқанымыздай жазушының негізгі мақсаты желтоқсан оқиғасын ғана көрсету болмаған. Автордың негізгі айтпағын белгілі ғалым Р.Әлмұханова тарқатып айтады: «Роман автордың өзі куә болған Желтоқсан оқиғасының зобалаңын айтуымен ғана құнды емес. Үш ғасыр бойы бодандықтың бұғауындағы халық тәуелсіз атанғанымен, шат-шадыман өмірге бірден қолы жетпегенін баяндайтын, рухыңды жанып, талай ойға батыратын тартымды шығарма. Бүгінгі Қазақстанның ел ретіндегі саяси-экономикалық, ұлттық рухани-мәдени қалыптасуының неше алуан жолдарынан өткенін көз алдына елестетіп, ел тарихын бар жүрегіңмен сезініп, осы күнгі жеткен жетістігімізді бағалай білуге үндейтіндігінде» (Әлмұханова Р. 2015). Бұл пікір біздің талдауымыздағы Желтоқсан оқиғасы мен өтпелі кезең шындығының

Жапар тағдыры арқылы сабақтастырылғаны жөніндегі тұжырыммен үндеседі. Демек, шығармадағы тарихи оқиғаның көркемдік қызметі Желтоқсан күндерінің өзін суреттеумен аяқталмайды, оның кейінгі қоғамдық және адамдық салдарымен жалғасады.

Романда Желтоқсанға арналған эпизодтар көлем жағынан шығарманың негізгі бөлігін құрамаса да, олардың Жапар тағдырын түсіндірудегі қызметі маңызды. Автор бұл тарихи кезеңді кейіпкер тағдырындағы шешуші сәт ретінде бейнелейді. Алаңдағы толқу, жастардың қуғынға ұшырауы, қорқыныш пен үміт араласқан психологиялық ахуал – бәрі де шығарманың ішкі драматизмін күшейтетін көркем құралға айналған. Тарихи оқиға Жапардың өткен өміріндегі бір сәт ретінде қалып қоймай, оның жадында сақталған рухани жара сипатында көрінеді. Ал тәуелсіздіктің алғашқы кезеңіндегі әлеуметтік теңсіздік, тұрмыстық тапшылық, бюрократиялық кедергілер мен отбасылық қатынастардың әлсіреуі сол кейіпкер тағдырының кейінгі арнасын қалыптастырады. Осылайша, романда екі тарихи кезең Жапардың өмір жолы арқылы бір көркемдік тұтастыққа біріктірілген.

Эпизодтық кейіпкерлер де идеялық жүк арқалаған. Асылында шығарманы тарихи роман деп айта алмасак та, ел өткенінің сындарлы кезеңіне негізделгендіктен туындыдан тарихи тұлғаларды кездестіруге болады. Айталық, Жапардың курстасы – Әбілғазы. Оның образының прототипі ақын Аманғазы Кәріпжан деп ұғамыз. Ол алаңда буырқана сөйлеп тұрады.

«Уа, халайық! Құм жиналып тас болмас, құл жиналып бас болмас дегендері ме бұл?! Өз шағырағымыз өзімізде, іргелі ел емес пе едік. Соншалық басынып, кісіні сырттан әкелетіндей, республикамызда ел билейтін бір пенденің табылмағаны ма? Бұған біз көне алмаймыз! Бүгін көнсек, өмірбақи құрсаудың қамытын мойнымызға кидік деп есептендер...» (Ыбырайымұлы, 2005:322-323 бб).

Деталь – романдағы ең күшті көркемдік құралдардың бірі. Жазушы кейіпкерлердің ішкі күйін тікелей баяндап қоймай, оны айналадағы заттар, тұрмыстық көріністер арқылы тұспалдап береді. Профессор Наоми Шор (Schor Naomi) «Әдеби деталь теориялық пайымдауға жол ашады» дей келе, детальды қарапайым сипаттау элементі емес, мәтіннің терең мағынасын ашатын құрал ретінде қарастырады (Schor, 1987:10 б). Жапардың үстіндегі ескі куртка – жай тұрмыстық деталь емес. Бұл – оның кедейлігі ғана емес, әлемге қарсы әлсіз қорғаны, суық өмірге қарсы тұрар «қалқанының» тозығы. Автор оны жан дүниенің дағдарысымен ұштастыра бейнелейді: «Ескі курткасы денесін жылытпады, керісінше, оның тозған шеті жанын одан сайын мұздатқандай болды». Осы бір көріністе Жапардың өмір жолының салқындығы ғана емес, қоғамнан көрген суықтық та айқын байқалады.

Романдағы басқа заттар бейнесі де символдық мән алған. Мысалы, Жапардың туған үйі – оның естеліктер мен үміттің тоғысқан кеңістігі. Бірақ бұл үй де бұрынғы жылылықты сақтап қалған жоқ. Жазушы үйді жылылық пен берекенің орны емес, жоғалған дүниелердің тынышсыз символына айналдырады. «Ескі табалдырық оның бала күнгі қуанышын емес, әлдебір қара суық тыныштықты ғана еске салды» деген жолдарда ұя қасиетінің өшуі дәл берілген. Бұл деталь әсіресе романның атауымен үндес. «Ұяластар» – атауы жағынан жылылықты, бауырластықты, туыстық

жақындықты білдіретін сөз. Бірақ шығарманың мазмұнында осы ұя ыдырап барады. Адамдар бір-біріне суық, туыстар арасындағы алшақтық терең. Демек, романда атау – ирониялық әрі символдық сипат алған. Бұл тәсіл Бахтин айтқан «романның диалогиялық табиғаты» туралы теорияға сай келеді: атаудың мағынасы мен мәтін мазмұнының арасындағы қарама-қайшылық көркемдік ой құрудың бір формасы (Бахтин, 1994:150).

Шығармадағы психологиялық байланыстардың үзілуі кейіпкерлер арасындағы диалогтардан да айқын көрінеді. Көп жағдайда сөйлесу емес, үнсіздік үстем. Успенскийдің пікірінше, «үнсіздік – автор позициясын жеткізудің ең нәзік әдістерінің бірі» (Успенский, 1970:162). Жапар мен Сапар арасындағы үнсіздік олардың эмоционалдық арақашықтығын, ішкі ауыртпалықтың ортақ екенін, бірақ оны бөлісуге ешқайсысының қауқарсыз екенін көрсетеді. Мұндай сәттер – романдағы психологиялық тереңдіктің көркем белгілері.

Әлеуметтік шындық романда тікелей суреттелмегенімен, автор оны мейлінше табиғи, «қоспасыз» күйінде береді. Реализмнің негізгі талабы да – осы. Халықтың ауруханадағы кезегі, мемлекеттік мекемелерге сенімсіздігі, адамдардың қаржылық қиындықтары, күйзелістен қысылған жан дүниелері – барлығы дерлік өмірдің өзінен алынғандай әсер қалдырады. «Дәлізге сыймай тұрған адамдардың жүзінде шаршау басым еді» деген жолдарда қоғамның эмоционалдық күйі бір сөйлеммен жинақталған. Мұнда асыра суреттеу жоқ, тек шынайы өмір бар.

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарындағы көптеген қоғамдық өзгерістер де автор назарынан тыс қалмаған. Алдыңғы өмір ағымында сауда-саттықты ар санаған қазақтың нарықтық экономика қатынастарын жатырқай қарсы алғаны, оған көндіге алмай қиналғаны да біршама қамтылған. Оның үстіне, заман ыңғайына тез жығыла келген тоғышар бизнесмендерінің де кеудемсоқ әрекеттері, одан туындайтын келеңсіз әсерлер тосын заманның тынысындай етіп беріледі.

Осылайша, «Ұяластар» романы – жеке адамның қайғысы арқылы тұтас қоғамның күйін көрсететін әлеуметтік-психологиялық туынды. Желтоқсанның ұлттық жадтағы орны, ұя символының күйреуі, детальдар арқылы берілген психологиялық штрихтар, кейіпкерлердің өмірлік драмасы – бәрі біртұтас көркем жүйе құрайды. Роман тың тақырыпты игергендігімен, Желтоқсан оқиғасының психологиялық сипатын көркем деңгейде аша алғандығымен, шынайы детальдар арқылы терең әсер қалдыратын реалистік көркем бейнелеуімен қазіргі қазақ прозасында өз орны бар туынды екендігін дәлелдейді.

Романның композициялық құрылымы, кейіпкерлер жүйесі және Желтоқсан оқиғасының көркемдік тұрғыда игерілуі шығарманың әлеуметтік-психологиялық сипатын айқындай түседі. Автор тарихи оқиғаларды баяндаумен шектелмей, олардың адам жанына түсірген салмағын, қоғамдағы моральдық өзгерістерді кейіпкерлердің ішкі әлемі арқылы көрсетуге ұмтылады. Бұл ерекшелік «Ұяластар» романын Желтоқсан тақырыбына арналған шығармалардың ішінде өзіндік көркемдік ізденісімен даралайтын туындылардың бірі ретінде танытады.

Бұл тұрғыдан алғанда «Ұяластар» романын жеке бір туынды ретінде ғана емес, Әділбек Ыбырайымұлы шығармашылығының тұтас жүйесімен сабақтастыра

қарастыру қажеттігі туындайды. Өйткені кез келген қаламгердің көркемдік әлемі бір ғана шығарма арқылы толық ашылмайды. Оның идеялық ізденістері, стильдік ерекшеліктері мен тақырыптық бағдарлары шығармашылық эволюциясы аясында айқын көрінеді. Сондықтан «Ұяластар» романының көркемдік табиғатын тереңірек түсіну үшін жазушының шығармашылық зертханасына үңіліп, оның басқа да туындыларындағы тақырыптық ізденістер мен көркемдік әдіс-тәсілдерді назарға алған жөн.

Қаламгердің шығармашылық жолына қарағанда, оның әдебиетке кездейсоқ келмегені байқалады. Әуелгі туындылары поэзия жанрында көрінген. «Пір мен пырақ», «Көктемсіз жыл», «Сүмбіле шуағы», кейінірек «Ақ тамақ қарлығаштар», «Жерұйық жұмбағы», «Күнге бет алған керуен» секілді жыр жинақтары ақынның көркем ойлау жүйесін, бейнелі тілге бейімділігін танытады. Бұл поэтикалық машық кейін оның прозасына да ауысқан. «Ұяластардағы» суреттеулердің қоюлығы, психологиялық ахуалды астарлы детальмен беруі, метафоралық өрнектің молдығы осының белгісі.

Ыбырайымұлының прозалық ізденістері де бір арнамен шектелмейді. «Ақкекіл», «Мизам көк», «Жалғыз жолаушы» тәрізді хикаяттар мен әңгімелер топтамасы оның шағын жанрдағы машығын танытса, «Адам-айуан», «Ұяластар», «Зауқайыр», «Ақылға атой», «Арзу» романдары қаламгердің ірі прозада да тұрақты еңбек еткенін көрсетеді. Ал «Семсер жүзіндегі серт» роман-трилогиясы оның тарихи тақырыпты кең тыныспен игере алатын қарымын айғақтайды. Бұл деректер Әділбек Ыбырайымұлын бір ғана жанрдың аясында қарастыруға болмайтынын, оның поэзия мен прозаны қатар игерген әмбебап қаламгер екенін байқататын болса, оның әсер-ықпалы «Ұяластар» романынан да айқын көрінеді. Жазушы ауқымды шындықты көркемдік-эстетикалық түрде сипаттаудың түрлі машықтарын меңгерген.

Әдеби сын мен пікірлерде де қаламгердің бірнеше сипаты айрықша аталады. Соның бірі, ұлттық танымға сүйенген ойлау жүйесі. Екіншісі, еңбекқорлық пен жанрлық батылдық. Үшіншісі, өмірлік тақырыпты тандаудағы жауапкершілік. Бұл белгілер оның поэзиясында да, прозасында да қатар көрінеді. Демек, Әділбек Ыбырайымұлы шығармашылығының өзегінде уақыт шындығын ұлттық жадпен ұштастыра пайымдау, әлеуметтік өзгерісті адам тағдыры арқылы таразылау ұстанымы жатыр деуге негіз бар. «Ұяластар» – жалпы уақыт шындығын дәл көрсете алуымен ерекшеленін шығармалардың қатарында» (Ақыш, 2012) – дейді Н.Ақыш.

Жоғарыда айтылғандай, Әділбек Ыбырайымұлының «Ұяластар» романын дара талдаумен шектелу жазушының көркемдік әлемін толық ашып бере алмайды. Өйткені бұл туынды автордың ұзақ жылдар бойғы ізденісінің, тақырыптық талғамы мен эстетикалық ұстанымының бір ғана көрінісі. Сондықтан романды тереңірек түсіну үшін жазушының өмірлік тәжірибесіне, әдебиетке келу жолына және өзге шығармаларындағы идеялық-көркемдік бағдарларға да үңілген жөн.

Әділбек Ыбырайымұлы әдеби ортаға әуелі ақын, журналист ретінде танылған қаламгерлердің қатарынан көрінеді. Ол университет қабырғасында жүрген кезінен-ақ поэзия мен көсемсөзге қатар қалам тартып, кейін республикалық баспасөзде қызмет атқарған. Алғашқы кезеңде жастар басылымында сыннан өтіп, одан соң

қоғамдық, әдеби-мәдени мәселелерге қатысты бөлімдерде тәжірибе жетілдірген. Бұл тәжірибе оның өмір шындығын жіті бақылауына, әлеуметтік құбылыстарды ойша вариациялауға, адам мінезін қоғамдық ортаның да жемісі ретінде қарастыруына ықпал еткені анық. Журналистік мектептен өтуі оның прозасындағы факті мен психологияның, қоғамдық ахуал мен жеке тағдырдың табиғи ұштасуына негіз қалады. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарындағы қоғамдық күйзеліс, рухани дағдарыс, нарықтық қатынастармен бірге келген моральдық өзгерістер оның прозасында қайталана көрінетін тақырыптық желіге айналған. Осы тұрғыдан келгенде, Әділбек Ыбырайымұлының туындылары бір дәуірдің әлеуметтік-психологиялық шежіресі іспетті. Ол қоғамдық трансформацияны жалаң публицистикаға ұрынбай, адам мінезінің бұзылуы, туыстық байланыстың босауы, ұлттық сананың сынға түсуі арқылы көрсетеді. «Ұяластар» романы да осы үлкен шығармашылық арнаның ішінде қарастырылғанда ғана өз салмағын толық танытады.

4. Зерттеу нәтижесі

Жүргізілген талдау нәтижесінде Әділбек Ыбырайымұлының «Ұяластар» романындағы Желтоқсан оқиғасын көркем бейнелеудің және кейіпкер психологиясын ашудың бірнеше ерекшелігі анықталды.

Біріншіден, жазушы Желтоқсан оқиғасын тұтас тарихи хроника түрінде бермей, ретроспективалық тәсіл арқылы Жапардың өткен өміріндегі шешуші оқиға ретінде көрсетеді. Осы тәсіл тарихи кезең мен тәуелсіздіктің алғашқы жылдарындағы әлеуметтік шындықты бір кейіпкердің тағдыры аясында сабақтастыруға мүмкіндік берген.

Екіншіден, романда психологиялық талдау кейіпкер мен әлеуметтік ортаның байланысы арқылы жүзеге асады. Жапардың ішкі күйзелісі оның жеке басындағы дағдарыспен ғана шектелмей, бауырларының тағдыры, тұрмыстық қиындықтар, әлеуметтік тұрақсыздық пен бюрократиялық кедергілер арқылы тереңдетіледі. Осы арқылы жазушы жеке адам психологиясын қоғамдық жағдаймен сабақтастыра бейнелейді.

Үшіншіден, табиғат пен кейіпкер көңіл күйін қатар суреттейтін психологиялық параллелизм романның маңызды көркемдік тәсілдерінің бірі екені анықталды. Шығарманың басындағы бұлыңғыр күн, сұрқай дала, қар мен суық Жапардың жан дүниесіндегі күйзеліспен астасып, алдағы оқиғалардың эмоционалдық реңкін алдын ала аңғартады.

Төртіншіден, автор кейіпкерлердің әлеуметтік және психологиялық болмысын ашуда көркем детальды ұтымды пайдаланады. Тұрмыстық заттар, күнделікті өмір көріністері, кейіпкерлердің қимыл-әрекеті мен сыртқы ортаға қатысты ұсақ белгілер әлеуметтік жағдайды нақтылап қана қоймай, олардың ішкі күйін таныту қызметін де атқарады.

Бесіншіден, шығармада портреттік және мінездік деталь кейіпкер табиғатын ашудың негізгі құралдарының біріне айналған. Нұрғаным ананың балаларына жаутаңдай қарауы, орамалын түзеп, баласының аузына үмітпен қарауы тәрізді қимылдар арқылы оның аналық мейірімі, алаңдаушылығы мен тағдырға мойынсұнған сабыры беріледі. Автор кейіпкердің психологиялық күйін тікелей түсіндіруден гөрі осындай ишаралы әрекеттер арқылы танытады.

Алтыншыдан, диалог кейіпкер психологиясын әрі тарихи кезеңнің рухани ахуалын ашатын көркемдік қызмет атқарады. Жапар мен Баршагүл арасындағы әңгімеде Желтоқсан күндеріндегі үрей мен белгісіздік жастардың аңғал мінезімен қатар беріледі. Ал кейіпкерлер арасындағы үнсіздік пен толық айтылмаған сөздер олардың психологиялық арақашықтығын аңғартатын тәсіл ретінде қолданылған.

Жетіншіден, шығарма атауы мен роман мазмұнының арасында мағыналық қарама-қайшылық бар екені байқалды. «Ұяластар» атауы туыстық жақындық пен бірлікті білдіргенімен, оқиға барысында бір ұядан тараған адамдар арасындағы рухани байланыстың әлсіреуі көрсетіледі. Жапар бауырларының ауыртпалығын көтергенімен, олардан өзі сүйеніш таба алмайды. Осы қарама-қайшылық шығарма атауына символдық сипат береді.

Сегізіншіден, кейіпкерлер жүйесін типтендіру арқылы өтпелі кезеңнің әртүрлі әлеуметтік-моральдық белгілері жинақталған. Жапар адамгершілік пен бауырмалдықты сақтауға ұмтылған тұлға ретінде көрінсе, Сапар, Бәкір, Нұрлан тәрізді образдар арқылы тұрмыстық тоғышарлық, рухани жұтандық, паракорлық пен жауапсыздық сипаттары танылады.

Осы нәтижелер «Ұяластар» романында ретроспекция, психологиялық параллелизм, көркем деталь, диалог пен үнсіздік, символдық қарама-қайшылық, кейіпкерлерді типтендіру тәрізді әдіс-тәсілдердің өзара сабақтастықта қолданылғанын көрсетті. Аталған тәсілдер Желтоқсан оқиғасы, өтпелі кезең шындығы және жеке адам тағдырын біртұтас әлеуметтік-психологиялық арнада бейнелеуге қызмет еткен.

5. Қорытынды

Жүргізілген зерттеу Әділбек Ыбырайымұлының «Ұяластар» романы Желтоқсан тақырыбын көркем игеруде өзіндік орны бар туынды екенін тұжырымдауға мүмкіндік береді. Шығармада 1986 жылғы тарихи оқиға кең көлемді деректік желіге айналмайды. Жазушы оның адам тағдырында қалдырған ізін алдыңғы қатарға шығарып, Желтоқсан мен тәуелсіздіктің алғашқы жылдарындағы қоғамдық өзгерістерді Жапардың өмір жолы арқылы сабақтастырады. Осы арқылы тарихи оқиғаның мәні белгілі бір кезеңнің шеңберінен шығып, оның кейінгі әлеуметтік және психологиялық салдарымен тереңдей түседі.

Романның идеялық-көркемдік ерекшелігі қоғамдық өзгерістерді жеке адамның өмірі мен ішкі әлемі арқылы танытуынан көрінеді. Жапардың тағдырына түскен ауыртпалық бір адамның немесе бір отбасының басындағы қиындық ретінде ғана суреттелмейді. Оның өмір жолы арқылы өтпелі кезеңдегі әлеуметтік тұрақсыздық, тұрмыс тауқыметі, туыстық қатынастардың әлсіреуі, моральдық құндылықтардың өзгеруі тәрізді қоғамдық құбылыстар жинақталады. Осы сипат шығарманың әлеуметтік-психологиялық табиғатын айқындайды.

«Ұяластардың» Желтоқсан тақырыбындағы өзге прозалық туындылармен сабақтастығы тарихи оқиғаны адам тағдыры арқылы пайымдауынан байқалса, өзіндік ерекшелігі Желтоқсан мен одан кейінгі өтпелі кезең шындығын бір кейіпкердің өмір жолында тұтастыруынан танылады. Осы тұрғыдан роман Желтоқсан оқиғасының көркем әдебиеттегі аясын тарихи сәттің тікелей бейнесінен оның адам санасында сақталған ізіне, кейінгі өмірге тигізген әлеуметтік-психологиялық салдарына қарай кеңейткен туындылардың бірі ретінде бағаланады.

Сонымен, Әділбек Ыбырайымұлы «Ұяластар» романында тарихи жады, әлеуметтік орта және жеке тұлға тағдырын бір көркемдік арнаға тоғыстыра алған. Бұл ерекшелік шығарманың қазіргі қазақ прозасындағы идеялық-көркемдік орнын айқындап қана қоймай, Желтоқсан тақырыбының әдебиетте тарихи оқиға ретінде ғана емес, адам мен қоғам жадында жалғасатын рухани құбылыс ретінде пайымдалғанын көрсетеді.

Әдебиеттер:

1. Ақыш Н. Жанды ауыртқан Желтоқсан // Түркістан. – 2012. – 12 шілде.
2. Әлмұханова Р. Жалғыз жолаушы. Ә. Ыбырайымұлының «Ұяластар» романы туралы // Қазақ үні. – 2015. – 14 сәуір.
3. Бахтин М. М. Достоевский поэтикасының мәселелері. – Мәскеу: Алкност, 1994. – 175 б.
4. Бахтин М. М. Роман сөзінің тарихына қатысты // Бахтин М. М. Әдебиет пен эстетика мәселелері. Әр жылдардағы зерттеулер. – Мәскеу: Көркем әдебиет, 1975. – 408-446-бб.
5. Гай Дж., Конклин К., Санчес-Дэвис Дж. Әдеби стилистика, авторлық ниет және әдебиетті ғылыми зерттеу: сыни шолу // Language and Literature: International Journal of Stylistics. – 2018. – 27-том, № 3. – DOI: <https://doi.org/10.1177/0963947018788518>.
6. Кантор К. Роман жазудағы суреттемелік деталь. – 2015. – <https://www.book-editing.com/descriptive-detail-novel-writing/>
7. Досмұхамедұлы Х. Аламан // Классикалық зерттеулер: көптомдық. – Алматы: Әдебиет әлемі, 2012. – 9-том: XX ғасыр басындағы Алаш әдебиеттануы. – 368 б.
8. Есжанова М. Б. Желтоқсан оқиғасының қазақ әдебиетіндегі көрінісі: магистрлік диссертация. – М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті. – Шымкент, 2013.
9. Жұманова З. Мен ашқан Америка // Қазақ әдебиеті. – 2005. – 13 қараша.
10. Кундера М. Әзіл: роман / чех тілінен аударған Н. М. Шульгина. – Санкт-Петербург: Азбука, 2022. – 416 б.
11. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 352 б.
12. Қожагелді А. Қазақ әдебиетіндегі Желтоқсан: магистрлік диссертация. – Абай атындағы ҚазҰПУ. – Алматы, 2023.
13. Орда Г. Желтоқсан оқиғасы қазақ лирикасында // Үркер. – 2012. – 7 ақпан.
14. Орда Г. Тәуелсіздік дәуір әдебиетіндегі Желтоқсан тақырыбы // ХХІ ғасырдағы қазақ әдебиеті (2001–2011 жж.). – Алматы: Арда, 2011. – 640 б.
15. Поспелов Г. Н. Әдебиет теориясы. – Мәскеу: Жоғары мектеп, 1978. – 351 б.
16. Рыбаков А. Н. Арбат балалары: трилогия. – Мәскеу: ТЕРРА – Кітап клубы, 1998.
17. Сомани. Әдебиет арқылы мотивация мен өмірлік дағдылар ұғымын түсіну. – 2021. – <https://globalresearchjournal.co.uk/the-role-of-literature-in-todayssociety/>
18. Успенский Б. А. Композиция поэтикасы. – Мәскеу: Өнер, 1970. – 254 б.
19. Худайбергенов Н. Д., Әбдіманапова М. Б. М. Омарованың әңгімелеріндегі эстетикалық өлшемдер // Керуен. – 2024. – 82-том, № 1.
20. ХХІ ғасырдағы қазақ әдебиеті (2001–2011 жж.). – Алматы: Арда, 2011. – 640 б.
21. Чанг Дж. Жабайы аққулар. – Санкт-Петербург: Иван Лимбах баспасы, 2008. – 640 б.
22. Шор Н. Детальді оқу: эстетика және нәзіктік. – Нью-Йорк: Methuen, 1987. – 184 б.
23. Ыбырайымұлы Ә. Ұяластар: роман. – Астана: Фолиант, 2005. – 409 б.

References:

1. Akysh N. (2012, July 12). The December events that caused pain. Turkistan. (in Kazakh).
2. Almukhanova R. (2015, April 14). The lone traveller: On A. Ybyrayymuly's novel Uyalastar. Qazaq Uni. (in Kazakh).
3. Bakhtin M. M. (1994). Problems of Dostoevsky's poetics. Alkonost. (in Russian).

4. Bakhtin M. M. (1975). From the prehistory of novelistic discourse. In M. M. Bakhtin, Questions of literature and aesthetics: Studies from different years (pp. 408–446). Khudozhestvennaya Literatura. (in Russian).
5. Guy J., Conklin K., & Sanchez-Davies J. (2018). Literary stylistics, authorial intention and the scientific study of literature: A critical overview. *Language and Literature: International Journal of Stylistics*, 27(3). <https://doi.org/10.1177/0963947018788518> (in English).
6. Cantor C. (2015). Descriptive detail in novel writing. <https://www.book-editing.com/descriptive-detail-novel-writing/> (in English).
7. Dosmukhameduly Kh. (2012). Alaman. In *Classical studies: A multivolume edition* (Vol. 9, Alash literary studies of the early twentieth century). Adebiet Alemi. (in Kazakh).
8. Yeszhanova M. B. (2013). The representation of the December events in Kazakh literature [Master's thesis, M. Auezov South Kazakhstan State University]. (in Kazakh).
9. Zhumanova Z. (2005, November 13). The America I discovered. *Qazaq Adebieti*. (in Kazakh).
10. Kundera M. (2022). The joke (N. M. Shulgina, Trans.). *Azbuka*. (in Russian).
11. Kابدолов Z. (1992). The art of the word. *Qazaq Universiteti*. (in Kazakh).
12. Kozhageldi A. (2023). The December events in Kazakh literature [Master's thesis, Abai Kazakh National Pedagogical University]. (in Kazakh).
13. Orda G. (2012, February 7). The December events in Kazakh lyric poetry. *Urker*. (in Kazakh).
14. Orda G. (2011). The theme of the December events in the literature of the independence era. In *Kazakh literature of the twenty-first century (2001–2011)*. Arda. (in Kazakh).
15. Pospelov G. N. (1978). *Theory of literature*. Vysshaya Shkola. (in Russian).
16. Rybakov A. N. (1998). *Children of the Arbat: A trilogy*. TERRA Book Club. (in Russian).
17. Somani. (2021). Understanding motivation and life skills through literature. <https://globalresearchjournal.co.uk/the-role-of-literature-in-todayssociety/> (in English).
18. Uspensky B. A. (1970). *A poetics of composition*. Iskusstvo. (in Russian).
19. Khudaibergenov N. D., & Abdimanapova M. B. (2024). Aesthetic criteria in M. Omarova's short stories. *Keruen*, 82(1). (in Kazakh).
20. *Kazakh literature of the twenty-first century (2001–2011)*. (2011). Arda. (in Kazakh).
21. Chang J. (2008). *Wild swans*. Ivan Limbakh Publishing House. (in Russian).
22. Shore N. (1987). *Close reading: Aesthetics and tenderness*. Methuen. (in English).
23. Ybyrayymuly A. (2005). *Uyalastar: A novel*. Foliant. (in Kazakh).